जैमिनिनये देवतास्वरूपविमर्शः

सूर्यनारायणभट्टः

अपूर्वमङ्गीकृत्य देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं निराकृतं द्वितीयाध्याये अपूर्वाधिकरणे। नवमे च देवतायाः विग्रहादिकं निराकृत्य पुनः अपूर्वस्यैव प्रयोजकत्वं प्रतिपाद्यते। यजेत स्वर्गकामः इत्यादौ स्वर्गयागयोः विद्यमानः साध्यसाधनभावः श्रौतः, क्लृप्तश्च इत्यतः अपूर्वद्वारा यागस्यैव फलजनकत्वं निरूप्यात्र प्रबन्धा देवताप्रसाद-स्याङ्गीकारे श्रुतश्रौतसाध्यसाधनभावभङ्गापत्तिं प्रदर्शयति। देवताप्रसादस्तु विग्राहिदिष्वेव सम्भवतीति यागस्यैव पदश्रुत्या फलसाधतोच्यत इति च निरूपयति।

उपक्रमः–

जैमिनीयपूर्वमीमांसाशास्त्रे प्रमाणादिप्रसङ्गान्ताः द्वादशाध्याया धर्माधर्मविवेकाय सूत्ररूपेणोपनिबद्धाः प्रथन्ते। तेषु आदिमाः षडध्यायाः पूर्वषट्कमिति अग्रिमषडध्याया उत्तरषट्कमिति संज्ञां लभन्ते। तयोरपि पूर्वषट्कस्योपदेशट्कम्, उत्तरस्यातिदेशषट्कमिति व्यवहारः तत्र तत्र ग्रन्थेषु दृश्यते। सम्प्रति विवेचनीयो विषयः उत्तरषट्कान्तर्गतनवमाध्याये विवेचितः, यस्योहाध्याय इति संज्ञा वर्तते।

तत्र ऊहो नाम **''प्रकृतावन्यथादृष्टास्य विकृतावन्यथाभावः। तत्त्वं च येन सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तेन सम्बन्धेन विकृतौ तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वमिति''**[१] अर्थात् व्रीहीन् अवहन्तीति प्रकृतौ व्रीहीणामवघातो विहितः। तत्र वितुषीभावरूपद्वारेण व्रीह्यादिषु विद्यमानस्यावघातस्य विकृतावपि तेनैव द्वारेण नीवारेषु अन्यथाभाव ऊह इति। मन्त्रोहस्सामोहस्संकारोहश्चेति त्रिधोहश्चिन्त्यते नवमे। यथा **''मन्त्राणां हि स्मारकत्वसंबन्धेन अग्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ। विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात्। एवं**

प्रोक्षणावघातादीनामपि संस्कार्यतासम्बन्धेन व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ, विकृतौ च तेनैव संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नश्यामाकादिवृत्तित्वात्। एवं साम्नामपि आईभावादिरूपाणां येन सम्बन्धेन यत्स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ (अत्र प्रकृतिशब्देन सामवेदीयप्रकृतिग्रन्थो ग्राह्यः) श्रुतं, विकृतौ (उत्तराग्रन्थे) तेषां तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वादूहः''[२]।। एवं त्रिविधोऽत्यूहो नवमे विवेचितः।

विषयप्रवेशः–

तथाहि **''यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तप्रयुक्तस्तदर्थत्वात्''**[३] (जै.सू.९.१.१) इति नवमे प्रथममिदं सूत्रम्। यज्ञसंबन्धिनः सर्वेऽपि धर्माः अपूर्वप्रयुक्ता इति सप्तमप्रथमाधिकरणसिद्धान्तः। यथा **व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति,** इत्यादिभिर्वाक्यैः यागहोमसाधत्वेन विहिता व्रीह्यादयोऽपूर्वप्रयुक्ताः, अपूर्वमेवैतेषां प्रयोजकम्।। इमानि द्रव्याण्युद्दिश्य व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि, पिष्टं संयौति इत्यादिभिः विहितानाम् अवघातपेषणसंयवनादीनामपूर्वार्थत्वं प्रतिपादितम्। अपूर्वं हि साध्यम्, व्रीह्यादीनि द्रव्याणि, तदुद्देशेन विहितान्यवघतादीनि तत्साधनानीति भावः।

प्रोक्षणादीनां व्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे श्यामाके चरौ वा व्रीह्यादीनामभावात् प्रोक्षणादीनां लोप एव भवेन्नतूहः। किन्तु अपूर्वप्रयुक्तत्वे श्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात् सिध्यत्यूहः। अपि च अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम्। इह तु नवमे आर्थिकी निमित्तता वर्ण्यते इति वैलक्षण्यं सिध्यति। एवम् अपूर्वप्रयुक्तत्वात् अङ्गीकृतमेवापूर्वम्। एवं द्वितीयाध्याये चोदना पुनरारम्भः (जै.सू. २.१.६) इत्यत्र आरभ्यते इत्यारम्भः अपूर्वं तु पुनः अङ्गीकार्यमेव यतः चोदना यागस्वर्गसाध्यसाधनभावपरं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यादि वाक्यमुपलभ्यते इति प्रतिपादितम्।

इत्थं च अपूर्वमङ्गीकृत्य देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं निराकृतम्। सम्प्रति पुनः देवताप्रसादस्यैव प्रयोजकत्वमाशङ्क्य प्रसङ्गान्निराक्रियते।

आक्षेपः–

कर्मकारकं हि क्रियया ईप्सिततमं प्रधानम्। तेनापि व्याप्यमानं संप्रदानं ततोऽपि प्रधानम्। अतः क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यत्र किं प्रतिपत्ति कर्म? उतार्थकर्म? इति संशये चतुर्थीसामर्थ्यात् अर्थकर्मेति निर्णीतम्। एवमत्रापि

चतुर्थ्या सम्प्रदानस्य प्राधान्यमवगम्यते। सम्प्रदानं च देवता, तस्मात्प्रधानम्। सम्प्रदानस्याभिप्रेयमाणत्वेन प्राधान्यम्। यद्यपि यदाग्नोयोऽष्टाकपाल .... इत्यत्र आग्नेय इति देवतात्वबोधने संप्रदानत्वार्था चतुर्थी नैव वर्तते, तद्धितेन देवताबोधः अङ्गीक्रीयते यथा–

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः।
देवतायाः विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परमिति॥

वचनात् अग्निः देवता अस्येत्यर्थे व्युत्पन्ने आग्यशब्दे तद्धितेन द्रव्योद्देश्यकत्वेन यागक्रियाव्याप्यद्रव्यं प्रति व्याप्यमानत्वात् तस्याः संप्रदानत्वमुक्तम्। अतो देवतायाः प्राधान्यमवगम्यत एव। अतः यागस्य पूजारूपत्वं देवतायाश्च पूज्यरूपत्वम्। एवमेव यजि देवपूजासङ्गतिदानकरणेषु इति शाब्दिकस्मरणात् पूजारूपो दानरूपोऽपि वा यागशब्दार्थः न त्वेतदतिरिक्तः कश्चनान्यः सः। उभयरूपस्यापि तस्य देवतार्थत्वं निर्विवादं सिध्यत्येव। इत्थं सम्प्रदानत्वेन वा पूज्यत्वेन देवतायाः प्राधान्यम् अभिप्रेत्य यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ यागेन देवतामाराधयेत् ततः देवताप्रसादात् स्वर्गो भविष्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम्। तदा देवतानां विग्रहवत्वं, हविषां भोक्तृत्वं, प्रसादवत्वं, फलैश्वर्यवत्वं, फलदातृत्वञ्चेति पञ्चकं उक्तयागविधानसामर्थ्यात्कल्पनीयम्। तदुक्तं यथा–

विग्रहो हविषां भोगः ऐश्वर्यं च प्रसन्नता।
फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति॥

यथा वा राज्ञ आराधनं तत्प्रासादजननद्वारा फलसाधनम्, प्रसन्नः स फलं प्रयच्छतीति सूत्रितं देवता वा प्रयोजयेत् अतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वादिति। (जै.सू. ९.१.६.) सूत्रस्यायमर्थः, देवता इन्द्रादिः सर्वान् साङ्गप्रधानरूपान् कर्मणि प्रयोजयेत्, भोजनस्य देवताभोजनरूपस्य यागस्य तदर्थत्वात् देवतार्थत्वात्। अतिथिवत्। यथा अतिथये दीयमानं चान्नं तदर्थं, तथा कर्तुः प्रियतमं कर्म संप्रदानं कर्मणः प्रियतमम्। तथा च यत्कर्तुः प्रियतमं तस्य प्रियतमं कर्तुरपि परम्परया प्रियतममेवेति तदर्थत्वं युक्तमिति यावत्।

अतः यागैः आराध्यमानाः देवताः प्रसन्नाः सत्यः फलं प्रददति। फलदातृत्वं तु तास्वेव भवितुमर्हति। अतः फलैश्वर्यवत्वं तासु देवतासु अभ्युपगन्तव्यम् यतोऽप्रसन्नाः कदापि फलं न प्रयच्छन्तीति अनुभवसिद्धमिति हेतोस्तासां देवतानां प्रसादोऽप्यावश्यकः। प्रसादश्च हविर्भोक्तारः प्रसन्नाः फलैश्वर्यवन्तः फलदाताश्चेति तत्तद्यागविधिसामर्थ्यात्

सिध्यति। अतो देवताया विग्रहादिपञ्चकमभ्युपगन्तव्यमेव, तत्रैतानि प्रमाणानीत्थं श्रूयन्ते– यथा स एवैनं भूतिं गमयति। तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयति। इष्टान् भोगान् हि वो दास्यन्ते यज्ञभाविता इत्यादीनि। एभिर्वाक्यैः स्पष्टं देवतानां विग्रहादिकमभिधीयत इति तु निर्विवादम्। यद्यपि अर्थवादादिभिः प्रतीयमानत्वात् स्वार्थे प्रामाण्याभावेऽपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यस्य सत्वात् निराकर्तुं न शक्यत एव। तस्मात् देवताप्रसादस्य विग्रहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेः अर्थवादाद्यनुसारेण विग्रहभोगादिकल्पने न दोषः। अत एव वक्तव्यं यथा– यागाराधिता देवता फलं प्रयच्छतीति देवता प्रधानाम् देवताराधनार्थो याग इति प्राप्ते–

समाधानम्–

''यागस्यैव पदश्रुत्या फलसाधनतोच्यते।

देवतायाश्च तादर्थ्यं तन्निर्वृत्युपयोगतः।।'' इति। किं देवतायाः फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते उत वस्तुसामर्थ्यात्?। न प्रथमः, स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ शब्देन विधेयस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात्। द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन सिध्यनर्हे। तत्र द्रव्यस्य विधानं प्रतिगुणत्वं यथा, तथैव देवताया अपि गुणत्वं न तु प्राधान्यम्।

नापि वस्तुसामर्थ्यात् फलप्रदत्वं देवतायाः, यतो हि विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावात्। अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा इत्यादिमन्त्रेष्वपि विग्रहदिपञ्चकयुक्तं देवतात्वं भवेत्। यच्च प्रत्यक्षविरुद्धम्।

एवं स्वर्गकामो यजेत इत्यादिषु वाक्येषुं फलं यागस्य विधानं स्पष्टं यागेन स्वर्गं भावयेदिति प्रतीयते। तत्र प्रत्ययाभिहिता भावना अंशत्रयोपेता भाव्यं स्वर्गमपेक्षते स्वर्गस्यैव पुरुषार्थत्वात्। शान्तायां भाव्याकाङ्क्षायां साधनमाकाङ्क्षन्ती भावना समानपदश्रुत्युपनीतं यागमविरोधात् ग्रहीत्वा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां द्रव्यदेवतं भूतं भव्ययागनिर्वर्तनसमर्थं तादर्थ्येन गृह्णन्ती देवतां यागार्थं करोति। न तु देवतायाः फलप्रदानार्थं तदाराधनाय यागविधिः भवेत्।

देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागो हि यागः। देवतोद्देशो नाम इदं द्रव्यम् अग्न्यादि स्वामिकम्, अथवा अग्नेरिदम्, अथवा अग्न्यर्थमिदम् इत्याकारकद्रव्यत्यागश्च इदं मदीयं न इत्याकारकं ज्ञानं, तदा ज्ञाने विध्यनुपपत्तिः। तस्य कृतिसाध्यत्वाभावात् यदाकारकं ज्ञानं तदाकारकत्यागस्यैवापत्तौ अग्नय इदं न ममेति त्यागानुष्ठानापत्तेश्च। तादृशमानसयज्ञोत्पत्तिमात्रेणैव यागानुष्ठानसिद्धौ वाचनिकतादृशत्यागे प्रमाणाभावप्रसङ्गः। अतो द्रव्यत्यागकाले देवतावाचकपदस्य चतुर्थीप्रकृतिकत्वेनोच्चारणमात्रमेव देवतोद्देशपदार्थः

कृतिसाध्यो विधिविषयः, द्रव्यत्यागोऽपि द्रव्यवृत्तिस्वस्वत्वनिवृत्यनुकूलेदं न ममेत्याकारकज्ञानपूर्वो व्यापार इदं ममेत्याकारकशब्दोच्चाररूपः स एव। यद्यपि द्वितीयाध्याये अपूर्वाधिकरणे कौस्तुभे देवताप्रसादस्यैव रात्रिसत्रन्यायेन द्वारत्वोपपत्तेः न अनुपस्थितापूर्वकल्पनं युक्तमित्याक्षिप्य अर्थवादोपात्तदेवताप्रसादापेक्षया उपस्थिततध्वंसद्वारकत्वेनैव नैराकाङ्क्ष्ये रात्रिसत्रन्यायानवतारात्, देवताप्रसादस्येच्छा-विशेषरूपस्य क्षणिकत्वेन व्यापारान्तरापेक्षा, अतो यागध्वंसंस्यैव व्यापारत्वकल्पनं वरमिति निरस्तः देवताप्रसादपक्षः। यागध्वंसस्यापि व्यापारत्वकल्पनं नास्त्येव।

तस्माद् देवताप्रसादकारणीभूतविग्रहादिस्वीकारः कथमपि न सम्भवति। हविस्त्यागसमये चतुर्थ्यन्तपदेन निर्दिश्यमानत्वात् देवतायाः प्राधान्यं प्राक्प्रदर्शितम्। न तद्युज्यते चोदनागम्यत्वाभावात्। यतो हि गुणत्वेन देवताश्रुतिः। फलवाक्ये हि यजिः यदाग्नेयादिवाक्योत्पन्नयागपरः। उत्पत्तिवाक्ये आग्नेय इति तद्धिन्तान्तेन अग्निदेवताकः पुरोडाश इति पुरोडाशस्य प्राधान्यम्। देवतायाः तत्र गुणभावोऽवगतः। द्रव्यदेवतासंबन्धात् कल्प्यमानो यागः तदनुगुणमेव कल्प्यते– अग्निदेवताकाष्टाकपाल-पुरोडाशहविष्को याग इति। एवंविधयाग एव फलवाक्ये यजिना परामृश्यत इति देवता गुणभूतैव त्यागांशं प्रतीति युज्यते। अनेनापि यागस्यैव प्राधान्यमवगम्यते।

ननु देवतायाः विग्रहादिकं नाङ्गीक्रियते, तर्हि किं रूपं तस्याः इत्याशङ्कायामुच्यते ''शब्दमात्रं देवता। अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधात् चेतनोऽचेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते''[५]

इत्थं च शब्दमात्रस्य देवतात्वेऽपि द्रव्यसंबन्ध कर्मसु आरोपित एव। एवमुपासनादौ मन्त्रप्रतिपाद्यार्थस्य स्वीकारात् तस्मिन्नर्थे विग्रहाद्यारोपेण वाचनिकं ध्यानमात्रं विधीयते। तद्विशिष्टात् उपासानारूपकर्मणः फलम्। अपि च ''मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेष्वपि देवतानामपि तपश्चरणक्रत्वनुष्ठानब्रह्मास्त्रादिमन्त्रतश्च समीहितसिध्यनुकीर्तनात् कर्मण एव फलं गम्यते। मन्दधियस्तु श्रद्धालवस्तात्पर्यमजानाना भ्राम्यन्तु नामे''[६] ति शास्त्रदीपिकायां मिश्रपादाः।

''किञ्च स्तेग– मण्डूकादीनां तिश्ष्णाम्, अचेतनानां चौषधिवनस्पतीनाम्, अश्वानां गवां च हनुदन्तानाम्, अश्चरूपाणां च कृष्णश्वेतादीनाम्, अश्वचरितानां चेङ्गार– शकृत्करणादीनां देवतात्वेन होमेषु श्रूयमाणानां को नाम फलदायित्वं श्रद्दधीत। किञ्च सैव आग्निहोत्रदेवता दध्ना पूज्यमाना इन्द्रियं ददाति, पसया पशुमिति को हेतुरन्यदतो वस्तुस्वभावात्, यावकभोजनानशनादिभिश्च किमिति देवतास्तुष्यन्ति, किमिति वा सुरापानादिभिः कुप्यन्ति? येनाभ्युदयं, प्रत्यवायं च कुर्वन्ति कर्तुः। अथैवमादिषु कर्मण एवापूर्वद्वारं फलं तस्मादापूर्वप्रयुक्ता धर्माः''[७]।

उपसंहारः

एवं च यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावः श्रौतः क्लृप्तश्च, अतोऽपूर्वद्वारा यागस्यैव फलजनकत्वं स्पष्टम्। देवताप्रसादस्य अङ्गीकारे श्रुतश्रौतसाध्यसाधनभावभङ्गापत्तेः यागस्यैवाभ्युपगन्तव्यम्। यथा चोक्तं भट्टपादैः

''तस्मात् फले प्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रकम्।
उत्पत्तौ वाऽपि पश्चादेरपूर्वं न ततः पृथक्॥''[८] इति

आधारग्रन्थाः

१. भाट्टदीपिका। (प्रभावलीसहिता)
२. भाट्टदीपिका। (प्रभावलीसहिता)
३. जैमिनिसूत्रवृत्तिः।
४. भाट्टदीपिका। (प्रभावलीसहिता)
५. भाट्टदीपिका। (प्रभावलीसहिता)
६. शास्त्रदीपिका (प्रभासहिता)
७. शास्त्रदीपिका (प्रभासहिता)
८. श्लोकवार्त्तिकम् (चो. सू. १९९)